

Володимир Дудченко

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ДУХОВНІ ЗМІНИ ЕТНОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ЕПОХУ ПОСТМОДЕРНУ

У статті розглядаються стратегічні напрямки та аксіологічні пріоритети формування етносвідомості української нації в умовах глобалізації і толерантного існування в умовах постмодерну. Звертається увага на сучасні виклики та загрози для цілісності держави та самоідентифікації її народів в сучасних кризових умовах.

Ключові слова: історична свідомість, громадянське суспільство, етнічна свідомість, духовна спадщина, толерантність, постмодерн.

Volodymyr Dudchenko. Intellectual and spiritual change ethnic mentality of Ukrainian nation in the postmodern era

Summary: the author of this article outlooks the most important strategic directions and priorities of formation of Ukrainian mentality in period of globalization and tolerate coexistence in conditions of post-modernity. He pays much attention to the subject of threat for integrity and self-identity of Ukrainian people in the modern crisis world.

Key words: historical mentality, civil society, ethnic mentality, cultural heritage, tolerance, post-modern.

Владимир Дудченко. Интеллектуально-духовные изменения этносознания украинской нации в эпоху постмодерна.

В статье автором рассматриваются стратегические направления и аксиологические приоритеты формирования этносознания украинской нации в условиях глобализации и толерантного существования в условиях постмодерна. Обращается внимание на современные вызовы и угрозы для целостности государства и самоидентификации её народов в современных кризисных условиях.

Ключевые слова: историческое сознание, гражданское общество, этническое сознание, духовное наследие, толерантность, постмодерн.

Зміни в Україні, спричинені демократичними та гуманістичними зрушеннями в свідомості, ідеології, світогляді, потребують формування особистості сучасного типу. Особистість варто розглядати як творчий суб'єкт, здатний робити вибір і нести за нього відповідальність.

Утвердження суверенної держави органічно пов'язане із становленням громадянського суспільства, що передбачає зміну світоглядних орієнтацій та формування історичної самосвідомості української нації. Щоб соціокультурна самосвідомість стала по-справжньому дієвою, вона повинна бути достатньо поширеною серед усіх соціальних верств українського населення. Необхідна широка участь ЗМІ, державних інституцій, громадських об'єднань у доведенні до широкого загалу національних ідей, об'єктивного історичного минулого.

Наразі задекларовані реформи, щодо створення нової системи вивчення історичних, філософських та культурологічних дисциплін, яким належить провідне місце у формуванні самосвідомості української нації. Відбувається переоцінка і переосмислення ідеалів, аксіологічних детермінант нашого духовно-релігійно відродження.

Щоб формувати українську етносвідомість, об'єднану національною ідеєю, потрібна колосальна робота філософів, соціологів, політиків щодо розповсюдження історичних знань нашої минувшини. Об'єктивне відтворення історичного шляху українського народу, великою мірою належить видатним письменникам та суспільно-політичним діячам, філософам: Г. Сковороді, Т. Шевченку, І. Франку, П. Мирному, П. Грабовському, М. Драгоманову, М. Грушевському, В. Липинському, В. Вернадському, В. Винниченку, Д. Чижевському, В. Зеньковському, М. Поповичу, М. Михальченку та ін., які сприяли формуванню історичної самосвідомості українського народу.

Метою статті є аналіз життєдайних орієнтирів сучасного українського суспільства, культурної спадщини нашого минулого, соціокультурної ідентичності та нагальних світових викликів, що зачепили всі сфери життя і породжують кризові процеси.

Розбудова незалежної української держави поставила перед науковцями проблему співвідношення національної свідомості та етнічної самоідентифікації. Радянська доба не визнавала національного життя в його повному обсязі. Воно не вирізнялося національним обличчям і політичною національною свідомістю. У СРСР нації були інтернаціоналізовані атеїстичним світоглядом. Представники різних соціальних верств українського етнічного організму не самовизначилися політично як нація. Соціальним різновидом культурно-мовної асиміляції є російськомовне населення східного й південного регіонів України.

Поділ українського суспільства набуває гострого забарвлення під час політичних кампаній. Публічний дискурс про статус російської мови визначається через гучні заяви деяких політиків відновити ста-

тус державного рівня для російської мови, що легітимізує систему російського культурно-мовного домінування. Політичні настрої корінного українського народу збурюються від того, що Росія робить намагання впливати на події в Україні.

Знання рідної мови не обмежує можливості вивчати інші мови – споріднені і не споріднені. В Україні двомовність – природне явище. Але володіння двома мовами вимагає правильного користування ними. У нас часто говорять змішаною мовою, яку в побуті називають суржилом. Належний рівень мовної культури є свідченням розвинутого інтелекту людини, культура мовлення має велике національне і соціальне значення: вона забезпечує толерантне спілкування, сприяє підвищенню загальної культури та комунікації.

Українська мова – національне надбання. Мовна політика як одна зі складових частин державної політики має бути спрямована на забезпечення оптимального функціонування української мови в усіх сферах життя українського суспільства. Українська мова, виконуючи інтеграційну функцію, є важливим чинником зміцнення державності, забезпечення культурного та економічного розвитку нашої країни. Бо поки жива мова народу, доти живий і народ, що нема насильства більш нестерпного, як те, яке прагне відняти народну спадщину, створену численними поколіннями предків.

Ми розуміємо, що пізніше чи раніше вирішення проблеми формування національної політичної свідомості українського народу стане гострим перед державою, політичними партіями та громадськими організаціями. В ході пошуків досконалішої стратегії вирішення цієї проблеми перед вченими постає нагальна потреба її дослідити.

За умов розгортання політичної боротьби за владу, посилення значення політичної самосвідомості нації й відповідальності набуває актуальності теоретичне обґрунтування ідеї громадянського суспільства, покликаного зберігати й зміцнювати демократичні інститути та забезпечити формування сучасної української нації. Вищим рівнем політичної культури є активна участь громадян у демократичних інституціях. Оскільки в Україні громадянами є представники різних етнічних спільнот, то конкретним проявом їх національної постмодерної ідентичності є громадянська самоідентифікація. Адже саме вона дає змогу усвідомити представниками всіх етнокультурних груп свою політичну ідентичність. Проблема, розроблена Д. Ролзом, Ю. Габермасом, особливо концепція сучасної комунікативної спільноти, передбачає вимоги демократичного дискурсу для зміцнення спільних інтересів та забезпечення передумов для сучасної політичної

генерації. Зрозуміти роль демократичних цінностей і громадянського суспільства у становленні нової української нації можливо лише в контексті історичного розвитку в межах змін у системі ідеалів, цінностей.

Доцільно досліджувати зв'язок між формуванням історичної свідомості сучасної української нації і етнокультурною самоідентифікацією окремих соціальних груп нашої держави в сучасну постмодерну епоху.

Попередня система національних цінностей ґрунтувалася на основі прагнень етнокультурних спільнот визволитися з-під гніту імперських держав. Саме в цьому контексті національно-визвольний рух ставив за мету утвердити дві головні складові етнічного життя: по-перше, політично легалізувати культурно-мовну спільноту; по-друге, юридично закріпити право етнічної спільноти на своє життєзбереження. В такому ракурсі українська національна ідея стала світоглядним орієнтиром найбільш тривалої доби, яка запліднювала національну самосвідомість українського народу. Ця ідея не могла бути незалежною від розвитку суспільства, утворюючи стрижень політичної самосвідомості української нації. Згідно з цією ідеєю, національна українська держава є найвищою цінністю в системі **інтелектуально-духовних трансформацій**.

У цьому контексті українська мова, яка стала державною, є корінною ознакою нації. Мова – це важливий чинник становлення історичної самосвідомості, духовних орієнтирів, який сприяє розвитку особистості щодо самоусвідомлення належності до українського етносу.

П. Рікер писав: “у великих історичних конфліктах захист і визнання рідної мови завжди відігравав суттєву роль. В тому, що ми називаємо нашою ідентичністю, є значною мірою мовною ідентичністю” [6, с. 29].

Е. Дюркгейм, М. Вебер, Е. Геллнер та ін. дослідники зазначали, що поняття нації значно ширше за мовно-культурну єдність. У сучасних умовах усвідомлення й почуття громадянської ідентичності виражається в тому, що представники різних етнокультурних груп осмислюють свою приналежність до держави Україна і перетворюють свої етнічні почуття у громадянські. Тому громадянська свідомість українського суспільства як феномен духовної культури, сприяє розвитку її доісторичної свідомості.

У соціокультурній свідомості нації вибудовується ієрархія цінностей. До того часу, поки українська нація не мала своєї суверенної держави, національна ідея посідала в історичній та політичній свідомості домінуюче значення. Вона мала характер, на кшталт “категоричного імперативу” Канта. Утвердження української національної

державності потребує нових ідей, які б переорієнтували історичну національну свідомість на формування нового базового типу політичної свідомості українського суспільства.

Світоглядна свідомість більшої частини українського суспільства була глибоко вражена соціалістичною антигуманною ідеологією, яка характеризувалася недостатнім виокремленням національних начал, стихійним колективізмом та потягом до зрівняльної справедливості, схильністю до державного патерналізму. Початок капіталізації одних і катастрофічного зубожіння інших в Україні, процеси глобалізації, міжнародна економічна, фінансова криза 2008 року та інші катастрофічні виклики дошкульно вплинули на рівень соціального життя населення.

Політичні сили України у боротьбі за владу використовують відмінності у культурно-мовній сфері населення і породжують конфронтацію між Сходом і Заходом нашої держави, чим перешкоджають становленню історичної національної самосвідомості українського суспільства. Теперішній стан політичного розвитку суспільства дає всі підстави кваліфікувати ситуацію первинної структуризації громадянського суспільства, яке прагне демократії та усвідомлення власних реальних інтересів.

Суперечливий досвід державного будівництва спонукає людей віддавати перевагу тим політичним силам, які виборюють владу, які дотримуються демократично-громадянської моделі державного устрою, в основі якого є соціально й політично стратифіковане суспільство з розвинутими демократичними інститутами влади і громадянськими організаціями, здатними їх контролювати.

Важко не погодитися зі словами Є. Бистрицького “про створення на основі протодемократичного стрижня етнонаціональної культурної сув’язі життя, мови, звичаєвого буття – сучасної державно-громадської спільноти – політичної нації” [1, с. 129]. Як і кожна суспільно-політична система, українське суспільство має етнонаціональну структуру, що включає взаємопов’язані громадянством України права, свободи й обов’язки у тих чи інших формах юридичного санкціонування і являє собою відносини між політичними партіями, державою та громадськими організаціями. Саме це об’єднує етнонаціональні спільноти найважливішим громадянським інститутом. Сучасну українську націю можна визначити як державне об’єднання різних етнокультурних спільнот, споріднених громадянською ідентичністю, зв’язаних політичним обов’язком взаємної відповідальності за демократичний розвиток. Ключовим поняттям сучасної по-

літичної української нації є державно-громадянська спорідненість, зумовлена спільністю проживання громадян на території України.

На різних етапах розвитку українського етносу і в різних історико-політичних умовах формувались різні світоглядні позиції, духовні орієнтири, які визначали зміни національної самосвідомості. Особливістю сучасного стану розвитку історичної свідомості українського народу є реалізація принципу громадянсько-державної ідентичності, яка дозволяє протиставляти етнокультурні та релігійні спорідненості. Якщо відношення етнонаціональної спорідненості було підставою для формування національної політичної свідомості в період боротьби за суверенітет Української держави в XIX ст., то за умов, коли функціонує національна політична нація, формується з різних етнокультурних спільнот, які набули юридичного статусу громадян України. Трансформація українського суспільства в історичну націю з відповідною духовною свідомістю буде тривалим і складним процесом. Залишкові елементи взаємного відчуження різних етнокультурних спільнот дають про себе знати в умовах, коли соціальні потреби людей задовольняються не повною мірою і породжують масові невдоволення політичною системою.

Як політичні нації, так і етнонаціональні спільноти є продуктами суспільно-економічного розвитку. Вони відображають суперечність суспільного життя народів, які співпрацюють у межах однієї державної території. Ось чому у підході до формування сучасної української історичної нації та самосвідомості соціокультурна ідентичність розглядається як наслідок політико-правового розвитку. Проблема формування історичної самосвідомості української нації ґрунтується на об'єктивній тенденції політико-правової організації української державності, яка закріплює вищий принцип – гідності людини, її політичних та громадських прав і свобод. Для творення з українського громадянського суспільства нової політичної нації спонукають погляди на перспективне майбутнє, в якому основні права людини та її гідність будуть поважатися й захищатися не лише за формою, а й за змістом.

В Україні одним із важливих складових політичної свідомості є толерантність, яка забезпечила міжетнічний мир і є духовним очікуванням майбутньої інтеграції всіх етнокультурних груп у складі української політичної нації. Толерантність – це “проміжний етап у порухові від конфлікту до дійсного взаєморозуміння і взаємодії” [5, с. 32].

Слушно зауважити, що в перші роки розбудови української держави процес формування національної політичної свідомості був обтяжений ускладненим культурним синтезом. Соціальна етнокультурна

онтологія демонструвала певні непорозуміння між основними етнічними спільнотами – українською й російськомовною. На феноменальному рівні це виявлялося у підвищеному інтересі до державної мови. Неоднорідність соціокультурного простору використовують певні політичні сили: національно-патріотичні орієнтувалися до населення Західного регіону, соціалістичні – на Схід. Як наслідок, в українців не сформувався єдиний архетип поведінки, який би ґрунтувався на загальнонаціональних пріоритетах, в країні не сформовано громадянське суспільство. “На ці проблеми нашаровуються глобалізаційні зміни, від цього маємо пересічного українця з розколотою свідомістю, з маргінальним типом психіки, комплексом меншовартості” [2, с. 138].

Ми переконуємося що етнокультурні спільноти України мають політичну спрямованість, скоординовану систему соціальних та правових цінностей, що дає надію на відтворення демократичних засад. Це стане одним із головних чинників формування нової політичної свідомості української нації, заснованої на основі державницької самоідентифікації. В міру того, як демократичні норми будуть набувати світоглядного орієнтиру, буде підвищуватися демократичний авторитет політичних лідерів і державних діячів. Професіоналізм політичних партій має посісти стрижневе місце у становленні політичної культури українського народу та забезпечити формування політичної самосвідомості нації.

Особлива роль громадянської самоідентифікації у формуванні політичної свідомості не зводиться лише до політичної інтеграції етнокультурних спільнот. Справжнім результатом дії цього феномену є те, що громадяни стають свідомими суб'єктами націотворення.

Духовна культура характеризує як націю в цілому, певні складові частини її соціальної й політичної структури, так і окремих індивідів. Щодо нації в цілому, то мається на увазі синтез політичних культур усіх діючих у ньому спільнот при домінуючій ролі культури національної еліти – інтелектуальної, політичної, духовної. Вона вбирає в себе типові ознаки історичної свідомості й поведінки переважної маси представників цієї нації, ті історичні стереотипи, які переважають у її свідомості.

Суттєвим компонентом конституювання нації як суб'єкта історичного процесу є національна самосвідомість громадян та загальна культура суспільства. Культура нації утримує в собі сліди історичної культури й традиції минулого. Саме різноманітність культур у часі і просторі пояснює, чому деякі політичні та державницькі інституції виявляються не ефективними в інших умовах, чому політичні дії,

ефективні стосовно одних народів, не є результативними для інших. У зв'язку з цим особливого значення набувають відмінності, які впливають із своєрідності національних культур, їх прояву в національному характері.

Етнонаціональний характер є формою прояву соціального характеру. Мається на увазі, що людям, які належать до певної нації, властиві специфічні однакові риси характеру. Вони виявляються у міфах, правилах етикету, соціальних і політичних цінностях, звичках, обрядах, нормах. У соціальному характері відбувається кристалізація психічної енергії людини, що дозволяє використовувати її як продуктивну силу в соціальному житті, як чинник сприяння стабілізації і нормального функціонування соціальної системи.

Активний потенціал соціального характеру проявляється в його національних формах. Досвід історичного розвитку засвідчує, що національний характер істотно позначається на політичній поведінці того або іншого народу в різних життєвих ситуаціях, на його політичній культурі.

В. Липинський розмірковував, що чим більше нація має нагромадженого досвіду, то тим більше науки з цих спостережень вона для потреб подальшої політичної творчості у своїй збірній пам'яті, тобто у своїй власній традиції, заховала. Чим більше розвинутий у певній нації волонтаризм, тим сильніша серед її активної провідної верстви свідомо воля, яка вирішує вибір найкращих методів здійснення хотінь стихійних і вміння або не вміння цими стихійними хотіннями на підставі даних науки, досвіду й традицій керувати.

Він наголошував, що коли провідна верства нації має слабку пам'ять, слабку свідомість і коли вона пам'яті, волі, не хоче в собі розвивати, то нація з такою провідною верствою не може мати ані історичної культури, ані побудованого на ній власного державного життя. Така нація може тільки вічно "відроджуватися", перебувати в стадії стихійного примітивізму, у стадії нереалізованої, недержавної нації.

Ситуація перехідного періоду від попередньої радянської держави з її культурою до демократично-правового способу організації суспільства й життєдіяльності громадян та їх різноманітних організацій актуалізує проблему політичної свідомості нації. На сучасному етапі українська держава повинна "утверджувати диктатуру суспільного над державним і створювати широкі можливості для конституювання особи як однієї з фундаментальних форм стабілізації соціуму в культурі" [4, с. 166].

Зміна політико-правових основ соціокультурної ідентичності

українського суспільства обертається пошуками нових соціальних норм свободи волевиявлення громадян, обмеження тотального примусу з боку влади. Ще Конфуцій зауважував, що в конфліктах народу і влади вина лежить на стороні влади, бо інтерес народу – є найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі народу випадає скрута, то існує право не рахуватися з владою.

Рух до демократичної національної держави передбачає становлення адекватної історичної свідомості. Відбувається цей процес суперечливо. З одного боку, не завжди враховується реальний стан політичної свідомості, можливості її трансформації у демократичному напрямі. Це знижує ефективність рішень і законів, а в деяких випадках призводить до конфліктних наслідків. З іншого боку, для розв’язання завдань національного відродження необхідно радикально змінити історичну свідомість населення. Проте розв’язання цього завдання впирається у недосконалість багатьох політичних, правових структур, маніпулювання громадською думкою, догматизм, бездуховність частини населення, спотворених національних стереотипів.

Утвердження історичної свідомості громадянського суспільства передбачає оновлення політичної ідеології, звільнення її від догматизму, ілюзорних та утопічних уявлень, формування сучасної концепції правової держави. Необхідно відродити і утвердити в свідомості людей політичні та соціально справедливі цінності, духовні імперативи, насамперед ідеї свободи й гідності особи, патріотизму, соціальної справедливості як компонентів національної ідеї.

Усім сучасним науковцям, можновладцям, політичним діячам слід усвідомити, що національний наратив не може містити ані рудиментів телеології, ані протиставлення певних верств населення “народу”, ані регіональної чи то пак політичної “відчуженості”. Ані глорифікація, ані демонізація проєктів націотворення, відомих у минулому, не сприятиме виконанню сьогоденських завдань. Слід здійснити своєрідну переоцінку усіх реформ і проєктів, визначити і позитивні і негативні сторони, оцінити не за мотивами, а за наслідками у вічності.

Література:

1. Бистрицький Є. К. Політична система та політичні партії // Політологія посткомунізму. – К. : Політична думка, 1995. – 363 с.
2. Дудченко В. С. Ненасилля як духовний фактор соціокультурного розвитку людства: соціально-філософський аналіз: монографія / В. С. Дудченко. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2010. – 160 с.

3. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – 487 с.
4. Коцюбинський В. Й. Привласнення: соціальні аспекти. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – 229 с.
5. Купина Н. А. Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности / кол. моногр. отв. ред. Н. А. Купина, М. Б. Хомяков. – М. : ОЛМА ПРЕСС, 2005. – 542 с.
6. Рикер П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права / П. Рикер // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 27-37.

Рекомендовано до друку ухвалою кафедри філософських дисциплін КПНУ ім. І. Огієнка, протокол № 8 від 25. 03. 2011 р.